

УДК 81'25:81'373 (043.2)
<https://doi.org/10.33989/2524-2490.2020.32.202460>

ЛІЛІЯ ЗІМАКОВА
ORCID 0000-0001-8066-5181
(Полтава) (Poltava)
Place of work: Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University
Country: Ukraine
Email: liliyazimakova1976@gmail.com

ОЛЕКСАНДР ТУПИЦЯ
ORCID 0000-0002-6329-7011
(Полтава) (Poltava)
Place of work: Poltava University of Economics and Trade
Country: Ukraine
Email: tupytsya@ukr.net

ТРАНСЛЯТОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВІДТВОРЕННЯ ЛЕКСИКИ З НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЮ СЕМАНТИКОЮ

У статті проаналізовано значення лексики з національно-культурною семантикою в поетичному тексті. З'ясовано своєрідності її контекстуально-семантичних відношень з іншими смисловими одиницями. Розкрито проблему створення етномовної картини світу тексту. Досліджено проблему трансформації національно-мовної картини світу поетичного тексту при перекладі. Визначено функціонально-прагматичний потенціал лексики з національно-культурною семантикою в поетичному тексті-оригіналі та перекладі. Розглянуто безеквівалентну лексику, яка здатна до розгортання своєї семантики в межах контексту.

Ключові слова: безеквівалентна лексика; поетичний текст, картина світу; переклад; семантика; сильна позиція.

Винятково актуальним напрямком сучасної мовознавчої науки є комплексна характеристика окремих лексичних шарів, новий опис лексичних підсистем, аналіз їх із позицій діалектичного взаємозв'язку мови й людського чинника, антропоцентризму, концептуальної та мовної картин світу. Серед учених зростає зацікавлення проблемами емоцій («лінгвістика емоцій»), специфікою вербалізації емотивно-аксіологічних виявів особистості, внутрішнього світу людини й т. ін. (Степаненко, 2018, с. 83). Значення набувають дослідження лексичних одиниць як культурних феноменів, композиційна роль яких, розкриваючись у контексті, створює національно-мовну картину світу. Дослідники звернули увагу, що національно-мовний, культурний компонент лексичного значення окремої одиниці здатен до актуалізації та поширення на семантику інших одиниць у тексті (С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко та ін.). К. Ю. Голобородько переконує, що «вивчення мовної картини світу є однією з глобальних проблем антропологічної лінгвістики. З нею пов'язане коло найважливіших питань – про внутрішню і зовнішню форми мови і світобачення, про співвідношення мови і дійсності, мови і мислення й ширше – всієї духовної діяльності людини» (Голобородько, 2003, с. 105). Найпомітніше «поширення культурної семантики» окремих лексичних одиниць на загальний контекст впливає в тексті поетичному.

В. С. Калашник говорить про те, що поезія моделює світ образно, тому увага дослідників поетичного слова зосереджується на аналізі структурних елементів образної моделі світу твору. Більше того, декодування поетичного тексту є актом творчості, як і його написання. Дослідник поезії не може не зважати на втілений у її словесній формі образ світу, авторську інтерпретацію світу – реального й уявного. Поетична картина світу виникає на основі естетичних цінностей народу-носія мови (Калашник, 2003, с. 33-34).

Ми поставили собі за мету дослідити проблему трансформації національно-мовної картини світу поетичного тексту при перекладі. Поетичний текст – своєрідна система, з погляду структури й функціонування утворення цілісне, об'єднане за естетичними принципами композиції. Основними системними принципами поетичного тексту є цілісність, структурність та ієрархічність. Реалізація мовних засобів у поетичному тексті підпорядкована єдності, але при цьому можлива їхня різнобічна інтерпретація.

Поетичний текст специфічний, хоча має багато спільних рис із іншими видами текстів. Специфіка поетичного тексту полягає в 1) естетичній організації (сприймається як твір мистецтва, своєрідна естетична модель); 2) функційній ієрархічній організації змісту; 3) відображенні системою образів (смислів) мовної картини світу. Окремі елементи поетичної композиції домінують у смисловій ієрархії. Це домінування зумовлене специфікою організації тексту, коли увага читача зосереджена на певних елементах твору, встановленні семантичних відношень між смисловими елементами тексту. Висування певних лексем у смисловій структурі обґрунтоване дослідженнями стилістики декодування, яка розглядає текст як джерело нової інформації. Лексичні одиниці, що домінують над іншими лексичними одиницями тексту, створюють ієрархію смислів – це «сильні позиції».

Окрема сильна позиція визначається змістом поетичного твору та формальною структурою. Сильні позиції поетичної композиції визначають як 1) *структурні* (початок чи кінець строфи, епіграф, назва тощо) та 2) *смислові* (тропи, символи, окаянізми, безеквівалентні лексичні одиниці, що створюють етнокультурні асоціації (етнічну картину світу)). Тобто роль сильних позицій у композиції поетичного тексту визначають структурою, коли елементи «висуваються» своєю семантикою завдяки приділеній їм позиції, та смислом – окремі семантичні елементи тексту мають логічно-образне навантаження, створюють асоціації, підтексти, алюзії, виступають експресивними символами тощо.

Проблема з'ясування та тлумачення національно-мовної картини світу поетичного тексту особливо гостро постає при його перекладі, коли необхідно передати іншою мовою не тільки особливості певних реалій, але й транслятувати до носія іншої культури правильне розуміння своєрідних образів, знайти в мові такі засоби, які б відображали риси національної психології народу – носія іншої мови. Розглянувши різні способи відтворення етномовної картини світу поетичного тексту, ми переконалися в існуванні різниці між поняттями перекладу та відтворення. Трансформований іншими мовними засобами текст здобуває такі ознаки, що розташовують його в смисловому розумінні на межі двох культур. Водночас відтворення – це творчість, яка полягає в збереженні образної системи, перенесенні національної своєрідності картини світу. Відтворений текст сприймається носіями іншої мови як феномен із «чужої» культури:

*Der letzte bin ich auf dem Pfad
Schwärmender Kosaken,
Die Steppen schwinden vor der Stadt, –
Tot sind die Tschumaken*

(Пер. Х. Ротенберга поезії Якова Щоголіва).

В оригіналі безеквівалентні одиниці сприймаються як історичні реалії (*козаки, чумаки*), натомість німецькомовний реципієнт через лексеми *Kosaken, Tschumaken* зрозуміє, що текст є надбанням іншої культури. Ці одиниці стають для непересічного читача своєрідною перешкодою до розуміння, екзотизмами іншої мови, декодування значення яких створить зв'язок з етнокультурним середовищем, сприятиме виникненню картини світу. Безеквівалентні лексеми в композиції перебувають у семантичному зв'язку з іншими смисловими та структурними одиницями, де отримують потенційну здатність до розширення свого значення.

Поетична мова глибоко досліджена в сучасній лінгвістичній науці через психолінгвістичний підхід до комплексного аналізу структури поетичного тексту, розгляду закономірностей побудови й сприйняття текстових одиниць. Психолінгвісти визначили поетичний текст як ієрархічну смислову цілісність, яка організована за системними принципами структурності. Вони дослідили динаміку тексту, механізми його побудови й інтерпретації текстових одиниць для створення мовної картини світу. Розуміння ієрархічної образно-смиислової структури поетичного тексту спирається на аналіз лексичних одиниць контексту.

Поетичний текст – це знакова модель, її елементи можуть бути значущими та набувати додаткових значень тільки в контексті. Особливого значення для поетичного тексту набуває структура як смислотвірна основа. В. В. Виноградов звернув увагу на те, що «слово в художньому творі, збігаючись за своєю зовнішньою формою зі словом відповідної національно-мовної системи та спираючись на його значення, звернене не лише до загальнонародної мови та досвіду пізнавальної діяльності народу, що в ній відображається, але й до того реального світу, який творчо створено та відтворено в художньому творі. Воно виступає елементом для його побудови й співвіднесене з іншими елементами конструкції чи композиції. Тому воно за своєю смисловою спрямованістю двопланове й, отже, у цьому сенсі образне. Його слова структура розширюється та збагачується тими художньо-зображувальними “прирощуваннями” смислу, які розвиваються в системі цілого естетичного об’єкта» (Виноградов, 1981, с. 114).

Експресивними в поетичному тексті можуть бути навіть службові слова: *Ви знаєте, як липа шелестить / У місячні весняні ночі?* (П. Тичина). У сполучнику як опри-явлено звуковий образ. Причиною такого «розширення» (появи лексичного значення) є специфіка поетичного тексту, що відрізняє його від інших видів. А лексична одиниця з етнокультурною семантикою в поетичному тексті також здатна до «розширення»: *Горить суницями поляна, / Як запаска. Гуде бджола / І так літає, наче п’яна...* (Д. Павличко). Образ «запаски» розширює своє значення та впливає на інші образи тексту (*поляна-запаска*). Лексичне значення слова, на думку Л. А. Лисиченко, має не тільки предметно-понятійну співвіднесеність із певним звуковим комплексом, а цілий ряд інших як позамовних, так і внутрішньомовних чинників. У сучасній лінгвістиці говорять не про лексичне значення слова, а про його семантичну структуру (Лисиченко, 1976, с. 13), до якої належать семантичні компоненти, пов’язані з поза-мовними соціальними, етнокультурними чинниками. Поетична мова створює інколи неочікувані смисли, коли семантика окремого слова взаємодіє у своєму оточенні, коли значення поетичного слова збагачене асоціаціями, алюзіями, підтекстами, конотаціями. Такі думки зустрічаємо в працях С. Я. Єрмоленко, Ю. М. Лотмана, А. К. Мойсієнка, Р. О. Якобсона та ін.

Л. О. Ставицька називає поетичне слово «егоцентрично спрямованим», що здатне створювати «іншу» реальність (Ставицька, 1996, с. 7-8). Спостерігаємо підпорядкованість форми й семантики поетичного слова естетичним цілям. У поезії чітко організована композиція: рима, метр, ритм, мелодія, інтонації, що наближає поетичний текст до творів мистецтва.

Своєрідність поетичної композиції визначає також специфіку перекладу (відтворення іншими мовами) таких текстів. Етномовний компонент у поетичних творах ґрунтується на додаткових семантичних частках «фольклорне», «етнічне», «фантастичне», «культурне» тощо, створює емоційно-експресивні та етнолінгвістичні смисли вірша. Відтворення національно-культурного смислу необхідне для досягнення прагматичної відповідності (чи хоча б схожості) поетичного тексту, який у транслятології названо «адекватністю». Перенесення національно-культурних сем з однієї мови в іншу вимагає врахування етномовної компетенції іншомовного реципієнта.

Сучасний предметний зовнішній світ у більшості населення нашої планети майже однаковий. Він формує в людини відповідні предметні та словесні образи. Слово – «образ», який пов’язаний із поняттям як форма відображення матеріального світу в свідомості, унаслідок пізнавальної діяльності людина засвоює значення слова. Але специфічним залишається національно-культурний компонент лексичного значення слова, що відбиває часто унікальні денотативні, сигніфікативні та конотативні ознаки (Василько, 2003, с. 8).

Передача національної своєрідності тексту належить до тих основних проблем, від яких залежить і відповідь на питання про перекладність. До лексичних одиниць із національно-культурною семантикою належать реалії – слова, що називають об’єкти, характерні для одного народу й чужі іншому. Такі лексичні одиниці здебільшого безеквівалентні через відсутність у носіїв іншої мови об’єкта, що позначене реалією, і внаслідок необхідності передати поряд зі значенням і конотацію

їхнє транслятування потребує особливого підходу. А. В. Ролик виділяє такі способи відтворення реалій у тексті: приблизний переклад, контекстуальний переклад, переклад-заміна, транскрипція (Ролик, 1998, с. 102-104).

Особливого підходу потребує також відтворення власних назв. Дослідники зазначають, що особливість імен та назв, на відміну від багатьох запозичених іншомовних слів, полягає в тому, що при передаванні вони здебільшого зберігають свій звуковий склад. Для того, щоб забезпечити це збереження в писемній мові, існують різні способи. Минулого століття широко практикували включення іншомовних імен і назв у текст-відповідник зі збереженням латинської графіки та додаванням за необхідності своїх закінчень. Визначають також такі способи: транскрипцію, переклад, транслітерацію.

Р. П. Зорівчак розглядає такі способи відтворення реалій: калькування; транскрипцію; гіперонімічне перейменування; дескриптивну перифразу; комбіновану реномінацію; міжмовну транспозицію на конотативному рівні; ситуативний відповідник; інтерпретацію; субституцію (Зорівчак, 1998, с. 93).

С. Влахов та С. Флорин переконані, що реалії «неперекладні» (у словниковому порядку) через відсутність у мові еквівалента; через відсутність у носіїв іншої мови об'єкта; через різницю в семантиці та конотаціях (Влахов, & Флорин, 1980, с. 80).

При підборі еквівалентів денотативних значень одиниць тексту орієнтиром стає семантична категорія конотативності. Конотативне значення слів і словоформ співвідносять мовленнєвий акт не з екстралінгвістичною діяльністю, як це роблять денотативні значення, а із ситуацією, породженою текстом (Канонич, 1987, с. 12).

У кожному окремому випадку «відтворення» автор повинен спиратися на контекст і добирати прийоми, визначивши місце в контексті, осмислити значення реалії в цілому тексті. Право на існування мають різні способи «передавання» національно-культурної семантики. Їх досліджує транслятологія, контрастивна лінгвістика, доводять теорія і практика перекладу тощо. Ми з'ясували, що переклад та відтворення – два суттєво різних способи транслятування першоджерела. Переклад – передача змісту твору засобами іншої мови. Відтворення – своєрідний творчий процес, наприклад, німецькомовний читач, коли сприймає твори українських поетів у німецькому перекладі, розглядає їх як «свої» твори, доки в композиції тексту не з'являється «чужий» елемент, як-от безеквівалентна лексема, що дає поштовх розумінню цього тексту як явища іншої культури. Поетичний текст починає існувати тоді на межі двох культур, виступає інтеграційним об'єднанням. Художній твір майже завжди відображає риси народу, з якого вийшов його автор, отже, поет має бути до певної міри й етнографом. А перекладач – зрозуміти цю специфіку семантики, щоб відтворити її для перенесення асоціативного кола першотвору й водночас створити «іншомовне» етнокультурне середовище.

Звичайно, лексичні одиниці з національно-культурною семантикою мають у першоджерелі та тексті-відповіднику (перекладі) різну природу. Для оригіналу вони є «традиційними». У тексті-відповіднику вони є перешкодою для розуміння, привертають увагу реципієнта з метою декодування інформації. Але, з іншого боку, читач розуміє, що текст є фактом «перенесення»; отже, одне слово здатне поширювати своє значення на інші смислові одиниці тексту, закладаючи передумови для етнокультурної ідентифікації цілого твору, створює картину світу.

Своєрідним смисловим національно-культурним центром поетичного тексту, на нашу думку, є безеквівалентна лексика. До безеквівалентної лексики належать реалії. Деякі дослідники зараховують до її складу і власні назви, бо в їхній семантиці також наявна національно-культурна інформація, це своєрідний текст у тексті. У системі лексичного значення саме таких слів національно-культурний компонент є універсальним. Безеквівалентна лексема номінує такі явища у мові, які не властиві іншим; вона несе підтекст, пов'язаний з етнокультурним значенням. Наші дослідження довели також, що окрема безеквівалентна лексема – це смислова сильна позиція поетичної композиції, яка створює структурні зв'язки з іншими смисловими елементами тексту.

Дослідивши особливості відтворення безеквівалентної лексики в іншомовних текстах, констатуємо необхідність урахування значення окремої лексики з національно-культурною семантикою як сильної позиції в композиції поетичного тексту, контекстуальну інтерпретацію для адекватного перекладу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Василько З. С. Символізація значення слова в українському фольклорному мовленні (на матеріалі фауноназв у казках, піснях і пареміях) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2003. 20 с.
- Виноградов В. В. Проблемы русской стилистики. Москва, 1981. 320 с.
- Влахов С., Флорин С. Непереваемое в переводе / ред. Вл. Россельса. Москва, 1980. 352 с.
- Голобородко К. Ю. Проблема ментального світу митця в теорії мовної картини світу. *Лінгвістичні дослідження* : зб. наук. праць / ред. Л. А. Лисиченко. Харків, 2003. Вип. 10. С. 105–112.
- Зорівчак Р. П. Реалія і переклад (на матеріалі англomовних перекладів української прози). Львів, 1989. 215 с.
- Калашник В. С. Мова поезії та картина світу. *Лінгвістичні дослідження* : зб. наук. праць / ред. Л. А. Лисиченко. Харків, 2003. Вип. 10. С. 30–35.
- Канонич С. И. Семантическая ситуация перевода. *Тетради переводчика* : науч.-теорет. сб. / ред. С. Ф. Гончаренко. Москва, 1987. Вып. 22. С. 10–16.
- Лисиченко Л. А. Лексикология сучасної української літературної мови. (Семантична структура слова). Харків : Вища школа, 1976. 116 с.
- Ролик А. В. Украинские реалии в повести Н. В. Гоголя «Ночь перед рождеством» и приёмы их передачи в немецком переводе. *Мова і культура* : матеріали шостої міжнар. конф. / під заг. ред. С. Б. Буряго. Київ, 1998. Т. III. С. 102–104.
- Ставицька Л. О. Эстетика слова у художній літературі 20–30 рр. ХХ ст. (Системно-функціональний аспект) : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01. Київ, 1996. 51 с.
- Степаненко М. І. Механізми формування експресивної семантики лексичних одиниць. *Філологічні науки* : наук. журн. / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2018. Вип. 28. С. 83–84.

LILIYA ZIMAKOVA, OLEKSANDR TUPYTSYA

TRANSLATOLOGICAL PROBLEMS OF TRANSFERENCE VOCABULARY WITH NATIONAL CULTURAL SEMANTICS

The article analyzes the role of vocabulary with national-cultural semantics in the text. There were studied its identity contextual semantic relations with other nominative units. There was reviewed the problem of creating ethno-linguistic world view in the text. There was defined the specificity of reproduction of vocabulary with national cultural semantics in foreign language texts. The peculiarities of national character find expression in the micropolis of primordial linguistic formations on the designation of the most essential words-definitions for Ukrainians. Each of these nominations has an extensive system of primary and secondary values, characterized by broad associative connections, the ability to perform cognitive functions of metaphorization, personalization, enhanced ability to integrate into a variety of contexts, to form stable conversions.

It was found that the non-equivalent vocabulary reflects national and cultural uniqueness of language at the lexical level, calls such concepts and phenomena in certain cultures that are not attached to any other. Thanks to this lexicon, as one of the important indicators of national and linguistic identity of the ethnic communities we observe not only the differences in naming fragments of reality, but also the culture in general, living conditions of native speakers. Vocabulary with national-cultural semantics vocabulary plays a key role in the semantic hierarchy. Image text occupies a strong position. Being a strong position – adequate transmission priority, but “transfer” of non-equivalent vocabulary is not always possible.

Key words: non-equivalent language; poetical text; world view; foreign language reproduction; translation; semantics; strong position.

REFERENCES

- Goloborodko, K. Yu. (2003). Problema mentalnogo svitu mytca v teorii movnoyi kartyny svitu [The problem of the mental world of the artist in the theory of the linguistic picture of the world]. In L. A. Lysychenko (Ed.), *Lingvistychni doslidzhennya* [Linguistic research]: zб. nauk. pracz (Is. 10, pp. 105-112). Kharkov [in Ukrainian].
- Kalashnyk, V. S. (2003). Mova poeziyi ta kartyna svitu [The language of poetry and the picture of the world]. In L. A. Lysychenko (Ed.), *Lingvistychni doslidzhennya* [Linguistic research]: zб. nauk. pracz (Is. 10, pp. 30-35). Kharkov [in Ukrainian].
- Kanonich, S. I. (1987). Semanticheskaya situatsiya perevoda [Semantic translation situation]. In S. F. Goncharenko (Ed.), *Tetrady perevodchika* [Notebooks for translator]: nauchno-teoreticheskiy sbornik (Is. 22, pp. 10-16). Moskva [in Russian].
- Lysychenko, L. A. (1976). *Leksykologiya suchasnoyi ukrayinskoyi literaturnoyi movy. (Semantychna struktura slova)* [Lexicology of Contemporary Ukrainian Literary Language. (Semantic Word Structure)]. Kharkov: Vyshha shkola [in Ukrainian].
- Rolik, A. V. (1998). Ukrainskie realii v povesti N. V. Gogolia «Noch pered rozhdestvom» i priemy ikh peredachi v nemetckom perevode [Ukrainian realities in the novel by N. V. Gogol “The Night Before Christmas” and the methods of their transmission in a German translation]. In S. B. Buraho (Ed.), *Mova i kultura* [Language and Culture]: materialy shostoї mizhnar. konf. (Vol. III, pp. 102-104). Kyiv [in Russian].
- Stavyczka, L. O. (1996). *Estetyka slova u hudozhnij literaturi 20-30 rr. XX st. (Systemno-funkcionalnyj aspekt)* [Aesthetics of the word in fiction in the 20-30's of the XX century. (System Functional Aspect)]. (Extended abstract of D diss.). Kyiv [in Ukrainian].
- Stepanenko, M. I. (2018). Mehanizmy formuvannya ekspresyvnoyi semantyky leksychnyh odynycz [Mechanisms of formation of expressive semantics of lexical units]. *Filologichni nauky* [Linguistic research], 28, 83-84 [in Ukrainian].
- Vasylo, Z. S. (2003). *Symvolizaciya znachennya slova v ukrayinskomu folklornomu movlenni (na materialy faunonazv u kazkah, pisnyah i paremiyah)* [Symbolizing the meaning of the word in Ukrainian folklore speech]. (Extended abstract of PhD diss.). Kyiv [in Ukrainian].
- Vinogradov, V. V. (1981). *Problemyi russkoy stilistiki* [Problems of Russian stylistics]. Moskva [in Russian].
- Vlahov, S., & Florin, S. (1980). *Neperevodimoe v perevode* [Untranslated in translation]. Moskva [in Russian].
- Zorivchak, R. P. (1989). *Realitiya i pereklad (na materialy anglomovnyh perekladiv ukrayinskoyi prozy)* [Reality and translation (based on English-language translation of Ukrainian prose)]. Lviv [in Ukrainian].

Отримано 03.12.2019 р.